

PREFAȚĂ

Sintagma „l'inachèvement du *Temps retrouvé*“ (neterminarea *Tim-pului regăsit*) revine în exegeza proustiană. Acolo unde nu întâlnim sintagma ca atare, vom găsi altceva care exprimă aceeași idee. Să încercăm să înțelegem ce înseamnă acest „inachèvement du *Temps retrouvé*“ și care-i sunt consecințele sub raport axiologic. O primă constatare: o sintagmă sau o idee similară apar și cu privire la *Prizoniera* și la *Plecarea Albertinei* (*Albertine disparue*), volume de asemenea publicate postum, pe care Proust nu a izbutit îndeajuns să le revizuiască, dar care au beneficiat totuși măcar de o dactilogramă controlată de Proust, ceea ce nu se poate spune și despre *Tim-pul regă-sit*, volum dactilografiat sub controlul lui Robert Proust, fratele scriitorului, spirit opac față de adevărata revoluție romanească survenită odată cu emergența scriiturii proustiene. În acest caz însă, nu se poate oare spune că întreg ciclul *À la recherche du temps perdu* este neterminat, dacă dăm termenului de „inachèvement“ sensul lui curent? Ultimele trei volume, în fond, sunt scrise dintr-o răsuflare, cu nenumărate pasaje introduse la repezeală, „în ultima clipă“, pe faimoasele „paperolles“ lipite la nesfârșit pe marginile manuscrisului și, când nu mai e loc, una de alta, cu fraze întrerupte, „șchiopătând“ din punct de vedere al sintaxei, cu termeni a căror proprietate e discutabilă și cu numeroase repetiții, totul spre disperarea traducătorului, care ezită între a redresa, a corecta textul proustian și a menține acea neglijență, acea „neterminare“, acea „imperfecțiune“ în luptă cu Timpul spre a deveni perfecțiune. O luptă pentru care nu mai este Timp din perspectiva individului, dar pentru care Timpul devine fără de sfârșit din perspectiva operei, ceea ce înseamnă implicit și din perspectiva cititorului.

Dar, pe de altă parte, toate istoriile literare consemnează acel moment când, într-o dimineață din primăvara anului 1922, Proust îi

declară lui Céleste Albaret: „Cette nuit, j'ai mis le mot «fin»“, adăugând: „Maintenant, je peux mourir.“ Și moare, într-adevăr, după câteva luni. Din perspectiva acestui cuvânt „fin“ pus de mâna lui Proust la sfârșitul manuscrisului său (și trebuie să ținem seama și de faptul că procedeul este destul de rar practicat), *Le temps retrouvé*, ca și întregul ciclu *À la recherche du temps perdu* – cuvântul are cu siguranță aici o folosire dublă, accentul fiind pus pe întreaga construcție – sunt terminate, în toată relativitatea ce i se poate da acestui termen, dar există oare un alt mod de a-l utiliza în poetica literară?

Pentru Proust, opera lui e terminată într-un sens în care o spune poetica lui: *stilul* este o chestiune de *viziune*, și în măsura în care viziunea există (acel adevăr ireductibil al creatorului la care acesta a ajuns în *sfârșit*), micile imperfecțiuni de limbaj oricând remediabile printr-o tehnică pe care oricine o poate poseda nu au nicio importanță. Viziunea proustiană, prefigurată de nenumărate ori în volumele anterioare, în parte conștientizată, în parte nu, constituindu-se dintr-o suită de evidențe la care se poate accede printr-un hazard care favorizează declanșarea unui întreg mecanism al memoriei involuntare, este cea a unui nou raport cu timpul, care înseamnă și un alt mod de a fi al timpului în literatură: „Această idee a Timpului mai avea încă un preț pentru mine, căci era ca un pinten care mă îndemna, îmi spunea că trebuie să încep, dacă voiam să ajung la ceea ce simțisem uneori în decursul vieții mele, în scurte străfulgerări, în plimbările mele cu trăsura împreună cu doamna de Villeparisis spre Guermantes, la acel ceva care mă făcuse să-mi spun că viața merită să fie trăită. Acum îmi părea mult mai mult, căci mi se părea că poate fi luminată, ea, pe care o trăim în întuneric, readusă la adevărul care era, pe care îl falsificăm întruna, că poate fi de fapt realizată într-o carte! Cât de fericit va fi cel care va putea scrie o asemenea carte, mă gândeam eu, câtă muncă are în fața lui!“ Cartea aceasta – adevărul acesta – trebuie îndurată ca o oboseală, construită ca o biserică, învinsă ca un obstacol, supraalimentată ca un copil, creată așa cum ai crea o lume. Paradoxul unei cărți terminate-neterminate, terminată prin viziunea ei globală, neterminată prin nonfinisarea unor părți ale proiectului, a unor detalii de exprimare, apare și în acest context al operei totale și mântuitoare: „Iar în aceste mari cărți există părți pe care scriitorul nu a avut timp decât să le schițeze și care nu vor fi niciodată terminate, din cauza amplexării înseși a planului arhitectului. Câte mari catedrale nu rămân neterminate!“ Cuvântul „schiță“ revine nu peste

multe pagini, într-un context care e din nou paradoxal în același mod care opune, pentru a transgresa totodată opoziția, ceea ce nu e terminat, „marilor legi“, deci viziunii totalizatoare: „Curând, am putut arăta câteva schițe. Nimeni nu a înțeles nimic din ele. Chiar cei care au fost favorabili modului meu de a percepe adevăruri pe care voiam apoi să le gravez în templu m-au felicitat că le-am descoperit la «microscop», când, dimpotrivă, eu mă slujisem de un telescop pentru a vedea lucruri foarte mici, într-adevăr, dar pentru că ele erau situate la o mare distanță și erau fiecare o lume.“

În *Timpul regăsit*, se întâlnesc, se regăsesc, se împletesc între ele precum într-o țesătură strânsă, toate personajele, toate senzațiile, toate impresiile, toate evidențele memoriei involuntare din volumele anterioare, dar pe un palier superior, cel al unei vocații de scriitor în sfârșit descoperite odată cu descoperirea necesității imperioase de a zămisli și de a naște (metaforele proustiene din această sferă semantică abundă) o operă despre un alt fel de Timp și despre un alt fel de psihologie, indisociabile și generându-se reciproc. Sau, mai exact, opera apare ca *un mijloc* (nu ca un scop în sine), ca *singurul* mijloc prin care se poate ajunge la *adevărul* acestei trăiri autentice, adică la interpretarea senzațiilor etc. ca pe „semnele unor legi și idei“: „...fie că este vorba de impresii ca aceea pe care mi-o provocase vederea clopotnițelor din Martinville, sau de reminiscențe ca aceea a celor două dale inegale sau a gustului madeleinei, trebuia să încep să interpretez (după Proust, scriitorul este un «interpret», un «traducător» al adevărului care se află în profunzimile conștiinței, ascuns și poate pierdut pentru totdeauna dacă un hazard fericit nu vine să-l smulgă pe cel ce nu-l știe încă din obișnuința unui cotidian care îl menține într-o monotonie a neautenticului – n. n.) senzațiile ca pe semnele tot atâtor legi și idei, încercând să mă gândesc, adică să scot din penumbra ceea ce simțisem, să convertesc acel ceva într-un echivalent spiritual. Or, *acest mijloc care mi se părea a fi singurul, ce altceva putea fi decât a face o operă de artă?*“ (subl. ns.).

Și din această perspectivă – mai ales din această perspectivă – opera ca singur mijloc pentru a ajunge la adevărul conștiinței, care altminteri ar rămâne nerevelat, chestiunea „terminării“ sau a „neterminării“ operei, a „perfectiunii“ sau a „imperfectiunii“ ei se pune în noii termeni impuși de acest nou demers.

Iată de ce sintagma ca „neglijență“ de stil, sau de compoziție, nu mai au în acest caz nicio relevanță, angajamentul scriitorului dobândind

nu numai o notă puternic existențială, dar și una dominant corporală. Cel care și-a descoperit vocația de scriitor după un îndelungat și dureros periplu – naratorul din *À la recherche du temps perdu*, a cărui conștiință auctorială se acutizează și se radicalizează în *Le temps retrouvé* – află brusc că opera pe care urmează să o dea la lumină este purtată de un trup amenințat în fiecare clipă de nenumărate primejdii și a cărui fragilitate pune totodată în pericol clipă de clipă opera. E o descoperire greu suportabilă și care pune scrierea cărții *Timpul regăsit* sub semnul unei mari urgențe. Fraza găfâie, se precipită, rostogolindu-și asociațiile inepuizabile, luându-se parcă la întrecere nu numai cu Timpul, dar și cu moartea, prefigurată în toate acele măști grotești și sinistre ale bătrâneții întâlnite la acea „matinée Guermantes“ pe urzeala căreia este țesută întreaga carte.

Corporală la modul cel mai concret și mai umil este opera și în altă dimensiune a percepției proustiene, prea puțin scoasă în evidență de exegeți, care au văzut-o mai cu seamă în chip de catedrală, de simfonie (comparații făcute adeseori de Proust): „...prinzând ici-colo în câte un bold câte o foaie suplimentară, îmi voi construi cartea, nu îndrăznesc să spun în chip ambițios ca pe o catedrală, ci pur și simplu ca pe o rochie. Când nu voi mai avea în preajma mea toate acele fițuici, cum le spunea Françoise, și când îmi va lipsi tocmai cea de care voi avea nevoie, Françoise îmi va înțelege bine enervarea, ea care spunea totdeauna că nu poate să coase dacă nu are ața și nasturii care îi trebuie.“

Este poate unul dintre textele proustiene care mă tulbură cel mai mult prin autenticitatea cu care depune mărturie despre ceva mereu oculat cu privire la facerea artistică, ceva în aparență atât de mărunț, și totuși fundamental specific ei: materialitatea gestului prin care este instaurată.

Irina Mavrodin

TIMPUL REGĂSIT

Toată¹ ziua, în acea locuință cam prea rustică și care părea doar un loc de siestă între două plimbări sau unde să te adăpostești când te-a prins pe drum o ploaie mare, locuință în care fiecare salon seamănă cu un chioșc de verdeață, și unde, de pe tapete, rozele din grădină într-o cameră, păsările din copaci în cealaltă, v-au găsit și vă țin companie – dar presărate ici-colo –, căci erau tapete vechi pe care fiecare roză era îndeajuns de separată pentru ca, dacă ar fi fost vie, să poată fi culesă, iar fiecare pasăre îndeajuns de izolată pentru a putea

¹ Urmăm îndeaproape (text, dispunere în paragrafe, punctuația prin care sunt marcate diferitele niveluri și instanțe ale dialogului etc.) ediția publicată sub conducerea lui Jean-Yves Tadié, Paris, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, vol. IV, 1989, *Le Temps retrouvé*, texte présenté par Pierre-Louis Rey et Brian Rogers, établi par Pierre-Edmond Robert et Brian Rogers, et annoté par Jacques Robichez et Brian Rogers, relevé de variantes par Pierre-Edmond Robert et Brian Rogers. Această ediție este și una din sursele noastre cele mai importante pentru notele care urmează. Ediția originală este postumă și a apărut la Éditions de la Nouvelle Revue française, la 17 septembrie 1927, în două volume, primul de 237 pagini, cel de-al doilea de 261 pagini. Ca și în cazul celor două romane anterioare, *La Prisonnière* și *Albertine disparue*, cuvântul hotărâtor în stabilirea textului îl are Robert Proust, fratele scriitorului (ajutat de Jean Paulhan). Dacă pentru volumele anterioare existau dactilograme revăzute de Proust, pentru *Le temps retrouvé* nu s-a găsit o asemenea dactilogramă. Cea existentă nu prezintă nicio autoritate, fiind stabilită de Robert Proust, a cărui tendință a fost și de data asta cea de a simplifica și de a da textului proustian o structură mai conformă cu convențiile romanului așa cum erau ele pe atunci în general admise.

O a doua ediție este publicată de Pierre Clarac și André Ferré, în 1954, la Gallimard, în „Bibliothèque de la Pléiade“, ediție contestată de cea a lui Jean-Yves Tadié, pe care noi o urmăm.

Ediția lui Jean-Yves Tadié este stabilită direct după manuscrisul lui Proust și utilizează, spre a se putea orienta în adevăratul hățiș al acestui manuscris, un plan publicat în 1919 în *À l'ombre des jeunes filles en fleurs*.

fi închisă în colivie și domesticită, tapete care nu semănau întru nimic cu acele mari decoruri ale camerelor din ziua de astăzi unde, pe un fond argintiu, toți merii din Normandia se profilează în stil japonez, silindu-te să-ți petreci în pat ceasuri halucinante; toată ziua, stăteam în camera mea, care da către frumoasa verdeață a parcului și către tufele de liliac de la intrare, către frunzele verzi ale marilor copaci de pe malul apei, scânteietori în soare, și către pădurea dinspre Méséglise². Priveam totul cu plăcere doar pentru că îmi spuneam: „E frumos să văd atâta verdeață prin fereastra camerei mele“, până în clipa când în vastul tablou atât de verde am recunoscut, pictată, dimpotrivă, în albastru închis, numai pentru că era mai departe, clopotnița bisericii din Combray. Nu o figurare a acestei clopotnițe, ci clopotnița însăși care, punându-mi astfel sub ochi distanța în leghe și ani, venise, în mijlocul luminoasei verdeți și într-un ton pe de-a-ntregul diferit, atât de întunecat încât părea aproape doar desenat, să se înscrie în cadrul ferestrei mele. Și dacă ieșeam o clipă din cameră, la capătul coridorului, zăream, pentru că era orientat altminteri, un fel de fâșie de un roșu stacociu, tapetul unui salonaș care nu era decât o simplă muselină, dar roșie, și gata parcă să ia foc dacă era luminată de o rază de soare.

În timpul acestor plimbări, Gilberte îmi vorbea despre Robert, spunându-mi că nu o mai vrea și că preferă să fie în preajma altor femei. Și este adevărat că în viața lui se aflau prea multe femei, și, ca anumite camaraderii masculine pentru bărbații cărora le plac femeile, cu acea caracteristică de apărare inutilă și de loc zadarnic uzurpat pe care o au în cele mai multe case obiectele care nu pot sluji la nimic. Veni de mai multe ori la Tansonville în timp ce eram și eu acolo. Era foarte diferit de cel pe care-l cunoscusem. Viața nu-i buhăise chipul și trupul, nu-i încetinise mișcărilor, cum se întâmplase cu domnul de Charlus, ci, dimpotrivă, dar operând în el o schimbare inversă, îi dăduse înfațișarea dezinvoltă a unui ofițer de cavalerie – deși își dăduse demisia din armată când se căsătorise – mai mult decât o avusesese vreodată. Pe măsură ce trupul domnului de Charlus se îngreunase, Robert (fără îndoială că el era mult mai tânăr, dar simțeau că se va apropia și mai mult de acest ideal odată cu trecerea anilor, precum anumite femei care își sacrifică în mod hotărât frumusețea chipului

² Aceste elemente descriptive există încă în „Combray“, *Du côté de chez Swann*. În *Le Temps retrouvé* traiectoria circulară se închide, cele două extremități se ating.

pentru a-și menține silueta și începând dintr-un anume moment își fac cu strictă regularitate cura la Marienbad, gândindu-se că, neputând păstra în același timp mai multe tinereți, tot cea a siluetei le va reprezenta cel mai bine pe celelalte) devenise mai zvelt, mai iute în mișcări, efect contrariu al aceluiași viciu. Această rapiditate avea de altfel diferite cauze psihologice, teama că va fi văzut, dorința de a nu părea că e stăpânit de această teamă, febrilitatea care se naște din nemulțumirea de sine și din plictis. Avea obiceiul să se ducă în anumite locuri rău famate unde, fiindcă nu-i plăcea să fie văzut intrând sau ieșind, pătrundea în cea mai mare grabă, pentru a oferi privirilor răuvoitoare ale unor ipotetici trecători cea mai mică suprafață posibilă, așa cum pornești la asalt. Și această mișcare vijelioasă îi rămăsese. Poate ea schematiza și îndrăzneala aparentă a cuiva care vrea să arate că nu se teme și care nu vrea să-și acorde timp de gândire. Pentru a nu lăsa nimic deoparte, ar trebui să punem la socoteală și dorința lui de a părea mai tânăr, pe măsură ce îmbătrânește, și chiar și nerăbdarea acelor bărbați mereu plictisiți, mereu blazați, a acelor oameni prea inteligenți pentru viața relativ trândavă pe care o duc, o viață în care nu-și realizează darurile cu care sunt înzestrați. Fără îndoială, însăși trândăvia se poate traduce printr-un fel de nonșalanță. Dar, mai ales de când exercițiile fizice se bucură de mare trecere, trândăvia a căpătat o formă sportivă, chiar în afara orelor de sport, traducându-se printr-o vioiciune febrilă care crede că nu-i va oferi plictisului nici timpul și nici locul de a se dezvolta, și nu prin nonșalanță.

Memoria mea – însăși memoria involuntară – pierduse iubirea pentru Albertine. Dar se pare că există o memorie involuntară a membrilor, palidă și sterilă imitație a celeilalte, care trăiește vreme mai îndelungată, așa cum anumite animale sau vegetale lipsite de inteligență trăiesc mai mult decât omul. Picioarele, brațele sunt pline de amintiri amortite. Odată, după ce plecasem de la Gilberte destul de devreme, m-am trezit în mijlocul nopții în camera din Tansonville și, încă pe jumătate adormit, am strigat: „Albertine“. Nu mă gândeam la ea, nici nu o visasem, și nici nu o luasem drept Gilberte: o reminiscență ce mi se ivise în braț mă făcuse să caut în spate soneria, ca în camera de la Paris. Și, negăsind-o, strigasem: „Albertine“, crezând că prietena mea cea moartă se culcase lângă mine, cum făcea adeseori seara, și că dormeam împreună, bizuindu-mă la trezire pe momentele de care va avea nevoie Françoise spre a sosi, pentru ca Albertine să poată trage la timp de șnurul soneriei pe care nu o găseam.

Devenind – cel puțin în timpul acestei faze supărătoare – mult mai uscat la suflet, nu mai dădea aproape nicio dovadă de sensibilitate față de prietenii săi, ca de exemplu față de mine. În schimb, avea față de Gilberte manifestări exagerate de sensibilitate, aproape comice, care displăceau. Nu însemna că Gilberte îi era indiferentă. Nu, Robert o iubea. Dar o mințea tot timpul; însă duplicitatea sa, dacă nu chiar și minciunile sale, erau în permanență descoperite. Și atunci el credea că nu poate să iasă din încurcătură decât exagerând până la proporții ridicole tristețea reală pe care o simțea pentru că o făcuse pe Gilberte să sufere. Ajungea la Tansonville, obligat fiind, spunea el, să plece chiar a doua zi dimineață pentru o treabă pe care o avea cu un anumit domn din regiune care urma să-l aștepte la Paris și care, întâlnit fiind chiar în acea seară lângă Combray, dezvăluia în mod involuntar minciuna cu care Robert nu-l pusese la curent, spunând că venise în regiune ca să se odihnească vreo lună, timp în care nu se va mai întoarce la Paris. Robert se înroșea la față, vedea surâsul melancolic și mândru al Gilbertei, se descotorosea, insultându-l, de cel care făcuse gafa, se întorcea acasă înaintea soției lui, îi trimitea printr-un servitor un bilețel deznădăjduit în care îi spunea că o mințise ca să nu o supere, pentru ca, văzându-l că pleacă din nou dintr-un motiv pe care nu i-l putea spune, ea să nu creadă că nu o mai iubește (și toate acestea, deși scrise de el ca tot atâtea minciuni, erau de fapt adevărate), apoi întreba dacă poate intra la ea și acolo, în parte dintr-o tristețe reală, în parte dintr-o slăbiciune nervoasă, în parte printr-o simulare ce devenea pe zi ce trece tot mai îndrăzneată, plângea în hohote, se stropea cu apă rece, vorbea de moartea sa apropiată, și uneori se prăbușea pe parchet, ca și cum i-ar fi fost dintr-odată rău. Gilberte nu știa în ce măsură trebuie să-l creadă, presupunea că el o minte în fiecare caz în parte, dar că într-un mod general era iubită, și se neliniștea în fața aceluiași sentiment al unei morți apropiate, gândindu-se că el suferea poate de o boală de care ea nu știa, din care cauză nu îndrăzne să-l contrarieze și să-i ceară să renunțe la toate acele călătorii.

Înțelegeam, de altfel, cu atât mai puțin de ce făcea tot ce-i stătea în putință pentru ca Morel să fie primit precum copilul casei împreună cu Bergotte³ pretutindeni unde erau soții Saint-Loup, la Paris, la

³ În romanul anterior, *La Prisonnière*, se spunea că Bergotte murise. Asemenea „inadvertențe“ sunt inerente unei structuri ca aceea a ciclului proustian și a modului cum el a fost scris.

Tansonville. Morel îl imita pe Bergotte de minune. După câțva timp, nici nu a mai fost nevoie să i se ceară să-l imite. Ca acei isterici pe care nu trebuie să-i mai adormi ca să devină o persoană sau alta, el intra de la sine și dintr-o dată în firea personajului.

Françoise, care văzuse tot ceea ce făcuse domnul de Charlus pentru Jupien și tot ceea ce Robert de Saint-Loup făcea pentru Morel, nu trăgea de aici concluzia că era vorba de o trăsătură care reapărea la anumite generații din familia Guermantes, ci mai curând – fiindcă Legrandin îl ajuta mult pe Théodore – ajunsese să creadă, ea, ființă atât de morală și atât de plină de prejudecăți, că era un obicei devenit respectabil prin caracterul lui universal. Ea spunea totdeauna despre un tânăr, fie el Morel sau Théodore: „A găsit un domn care s-a ocupat mereu de el și l-a ajutat mult.“ Și cum într-un asemenea caz protectorii sunt cei care iubesc, care suferă, care iartă, Françoise, având de ales între ei și minorii pe care-i corupeau, nu ezita să-i prefere pe protectori, spunând că „au mult suflet“. Îl condamna fără să șovăie pe Théodore, care îi jucase multe feste lui Legrandin, dar părea totuși că nu are îndoieli asupra naturii relațiilor lor, căci adăuga: „Atunci tinerelul meu a înțeles că trebuie să facă și el ceva și i-a zis: «Ia-mă cu dumneata, ai să vezi cum o să te iubesc, ai să vezi cum o să te răsfăț», și domnul ăsta are un suflet atât de mare încât bineînțeles că Théodore e sigur că o să găsească lângă el poate mai mult decât merită, căci băiatul e un nesăbuit, dar domnul ăsta este atât de bun, că i-am zis de multe ori Jeanettei (logodnica lui Théodore): «Fetițo, dacă dai de vreun necaz, du-te și caută-l pe domnul ăla. O să se culce pe dușumele și o să-ți dea patul lui. Prea l-a iubit pe băiat (pe Théodore) ca să-l dea afară. Bineînțeles că nu-l va părăsi niciodată».“ Din politețe, am întrebat-o pe sora lui care este numele de familie al lui Théodore, care trăia acum în sudul Franței. „Deci el este cel care mi-a scris în legătură cu articolul meu din *Le Figaro*!“ am exclamat, aflând că se numea Sautton⁴.

De asemenea, îl stima mai mult pe Saint-Loup decât pe Morel și credea că, în ciuda tuturor năzbâtiilor pe care tânărul (Morel) le făcuse, marchizul nu-l va părăsi la necaz, căci era un om cu suflet mare, sau că dacă s-ar întâmpla altminteri, ar însemna că peste el însuși au dat cele mai mari nenorociri.

Insista să rămân la Tansonville și lăsa să-i scape o dată, deși era evident că nu mai încerca să-mi facă plăcere, că venirea mea fusese

⁴În *Albertine disparue* naratorul primise o scrisoare semnată „Sautton“.

pentru soția lui o asemenea bucurie încât, după cum îi spusese ea, fusese fericită o seară întregă, o seară întregă când se simțea atât de tristă și când, sosind eu pe neașteptate, o scosesem în chip miraculos din deznădejde, „și poate din ceva și mai rău“, adăugă. Îmi cerea să încerc să o conving că o iubește, spunându-mi că o iubea mai puțin pe cealaltă femeie și că va rupe curând cu ea. „Și totuși“, adăuga el cu o asemenea înfumurare și cu o asemenea nevoie de a face confidențe încât credeam că numele de Charlie⁵ îi va „ieși“ fără voie din gură precum un număr de loterie, „aș avea de ce să fiu mândru. Această femeie, care îmi dă atâtea dovezi de iubire și pe care o voi sacrifica pentru Gilberte, nu s-a uitat niciodată la un bărbat, crezând că nu-i în stare să se îndrăgostească de cineva. Eu sunt primul ei bărbat. Știam că îi refuzase pe toți, și când am primit minunata scrisoare prin care îmi spunea că nu poate fi fericită decât cu mine, nu-mi mai veneam în simțiri. Aș fi fost beat de fericire dacă gândul că o voi vedea pe biata Gilberte plângând nu m-ar fi făcut să sufăr atât de mult. Nu găsești că seamănă puțin cu Rachel?“ îmi spunea el. Și, într-adevăr, fusesem și eu frapat de o vagă asemănare pe care puteai să o găsești la o adică acum între ele. Poate că ținea de o similitudine reală a câtorva trăsături (datorate de exemplu originii ebraice, totuși atât de puțin marcată la Gilberte), similitudine din cauza căreia Robert, când familia sa voise ca el să se căsătorească, se simțise, în condiții de avere egală, mai atras de Gilberte. Asemănarea ținea și de faptul că Gilberte, surprinzând niște fotografii ale lui Rachel, al cărei nume nici nu-l știuse, încerca, pentru a-i plăcea lui Robert, să imite anumite obiceiuri ale actriței, ca acela de a purta totdeauna funde roșii în păr, o panglică de catifea neagră pe braț, și de a-și vopsi părul pentru a părea brunetă. Apoi, simțind că nefericirea i se citea pe față, urâtind-o, încerca să se înfrumusețeze. Uneori o făcea fără nicio măsură. Într-o zi, când Robert trebuia să vină seara pentru a petrece douăzeci și patru de ore la Tansonville, am fost atât de uluit văzând-o venind la masă cu o înfățișare atât de ciudată și de diferită nu numai față de ceea ce era odinioară, dar chiar și de felul cum arăta în zilele obișnuite, încât am încremenit ca și cum aș fi avut în fața mea o actriță, un fel de Teodora⁶. Simțeam că, fără să vreau, o priveam prea

⁵ Prenume dat lui Morel după cel al valetului prietenului lui Proust, Henri de Bardac, crede Philip Kolb.

⁶ Teodora, împărăteasa Bizanțului, curtezană cu care se căsătorește Justinian care, devenit împărat al Bizanțului în 527, o asociază la putere. Este eroina unei

fix, pe de-a-ntregul pradă curiozității mele de a ști ce era schimbat în ea. Curiozitatea mi-a fost de altfel curând satisfăcută când și-a suflat nasul, în ciuda tuturor precauțiilor cu care a făcut-o. Văzând toate culorile care rămăseseră pe batistă – o paletă bogată –, mi-am dat seama că se fardase în mod exagerat. Avea o gură sângerie cu care se străduia să râdă, crezând că-i stă bine, în timp ce, ora sosirii trenului apropiindu-se, fără ca Gilberte să știe dacă soțul ei va veni într-adevăr sau dacă nu cumva îi va trimite una dintre acele telegrame al căror model fusese spiritual fixat de domnul de Guermantes: NU POT VENI, URMEAȘĂ MINCIUNĂ, obrajii îi păleau sub sudoarea violetă din cauza fardului, iar ochii îi erau tot mai încercănați.

„Mă înțelegi?“ îmi spunea el, cu un aer voit tandru care contrasta atât de mult cu tandrețea sa spontană de odinioară, cu o voce de alcoolic și cu modulații de actor, „aș da totul ca Gilberte să fie fericită! A făcut atâtea pentru mine! Nici nu-ți pot închipui.“ Și lucrul cel mai neplăcut din toate era tot amorul propriu, căci era măgulit că este iubit de Gilberte, și fără să îndrăznească să spună că el îl iubea pe Charlie, dădea totuși despre iubirea pe care așa-zis i-o purta violonistul detalii pe care Saint-Loup le știa exagerate, dacă nu chiar inventate pur și simplu, căci Charlie îi cerea în fiecare zi tot mai mulți bani. Și Saint-Loup pleca din nou la Paris, lăsându-mi-o în grijă pe Gilberte.

Am avut de altfel prilejul – pentru a anticipa puțin, de vreme ce sunt încă la Tansonville – să-l văd acolo o dată într-un salon aristocratic, dar de departe, cuvintele lui, rămase vii și încântătoare, îngăduindu-mi să regăsesc trecutul; am fost uimit văzând cât de mult se schimbase. Semăna tot mai mult cu mama sa, silueta zveltă și trufașă pe care o moștenise de la ea și pe care ea o avea desăvârșită, în cazul lui, datorită celei mai bune educații, fiind exagerată, prea rigidă; privirea pătrunzătoare proprie celor din familia Guermantes îl făcea să pară că cercetează toate locurile pe unde trecea, dar într-un mod aproape inconștient, printr-un fel de obișnuință și de particularitate animală. Chiar când era nemișcat, culoarea care îi aparținea mai mult decât tuturor celorlalți Guermantes, asemenea însoririi unei zile de aur solidificat, îl îmbrăca într-un fel de penaj atât de ciudat, făcea din el o specie atât de rară, atât de prețioasă, încât ai fi vrut să-l

foarte cunoscute (în epocă) piese de Victorien Sardou, unul dintre rolurile de mare succes ale actriței – meru amintită sub o formă sau alta în romanele proustiene – Sarah Bernhardt (1885).

ai pentru o colecție ornitologică; dar când, mai mult încă, această lumină schimbată în pasăre începea să se miște, în acțiune, când de exemplu îl vedeai pe Robert de Saint-Loup, venit la o serată unde mă aflam și eu, cum își înălța capul atât de mățos și de trufăș încununat cu egreta de aur a părului cam rărit, cum își mișca gâtul cu mai multă suplețe, mai multă mândrie și mai multă cochetărie decât ceilalți oameni, în fața curiozității și a admirației, pe jumătate mondenă, pe jumătate zoologică pe care ți-o inspira, te întrebai dacă te afli în cartierul Saint-Germain sau în Jardin des Plantes, și dacă te uiți la un mare nobil care străbate un salon sau la o pasăre care se plimbă prin colivia ei. Toată această întoarcere, de altfel, la eleganța de pasăre a celor din familia Guermantes, cu cioc ascuțit și ochi sfredelitori, era acum utilizată de noul său viciu care se slujea de ea pentru ca Saint-Loup să pară mai sigur pe sine. Și cu cât se slujea mai mult de ea, cu atât părea mai mult ceea ce Balzac numește *tante*⁷. Dacă aveai puțină imaginație, ciripitul lui se preta la această interpretare tot atât cât și penajul. Începea să spună fraze pe care le credea în stilul marelui secol clasic, imitând astfel manierele familiei Guermantes. Dar ceva cu nepuțință de definit făcea ca ele să devină totodată manierele domnului de Charlus. „Te las pentru o clipă“, îmi spuse el la acea serată, doamna de Marsantes aflându-se la oarecare depărtare de noi. „O să-i fac puțină curte mamei.“

Acea iubire despre care îmi vorbea întruna nu-i era dăruită însă numai lui Charlie, deși acesta era singurul care însemna totul pentru el. Oricare ar fi genul de iubiri ale unui bărbat, ne înșelăm întotdeauna cu privire la numărul persoanelor cu care are legături, pentru că interpretăm greșit niște prietenii luându-le drept legături, ceea ce este o eroare prin adăugare, dar și pentru că socotim că o legătură dovedită exclude altă legătură, ceea ce este un alt gen de eroare. Două persoane pot spune: „O cunosc pe amanta lui X...“, rostind două nume diferite și neînșelându-se nici una, nici cealaltă. O femeie pe care o iubim ne satisface rareori toate nevoile și de aceea o înșelăm cu o femeie pe care nu o iubim. Cât privește genul de iubiri pe care Saint-Loup le moștenise de la domnul de Charlus, un soț înclinat spre ele își face de obicei soția fericită. Este o regulă generală de la care familia Guermantes izbutea să facă excepție, pentru că aceia care aveau această înclinație voiau să-i lase pe ceilalți să creadă că

⁷Termen popular pentru „homosexual“.

lor, dimpotrivă, le plăceau femeile. Se afișau când cu una, când cu alta, deznădăjduindu-și propria soție. Familia Courvoisier proceda cu mai multă înțelepciune. Tânărul viconte de Courvoisier se credea singurul pe pământ și de la originea lumii care era ispitit de cineva de același sex cu el. Presupunând că această înclinație îi venea de la diavol, luptă împotriva ei, se căsătorii cu o femeie încântătoare, îi făcu copii. Apoi, unul dintre verii lui îi arătă că această înclinație este destul de răspândită și avu bunătatea să-l ducă în niște locuri unde și-o putea satisface. Domnul de Courvoisier își iubi și mai mult soția, se arătă încă și mai plin de zel, căsătoria lor trecând drept cea mai bună din Paris. Nu se spunea același lucru și despre căsătoria lui Saint-Loup, pentru că Robert, în loc să se mulțumească a avea relații cu bărbați, își făcea soția îngrozitor de geloasă întreținând, fără nicio plăcere, numeroase amante.

Este cu puțință ca Morel, care era peste măsură de negru, să-i fi fost necesar lui Saint-Loup așa cum umbra îi este razei de soare. Ne putem foarte bine închipui în această familie atât de veche un mare nobil cu părul de un blond auriu, inteligent, înzestrat cu toate farmecele și ascunzând în adâncuri un gust tainic, ignorat de toată lumea, pentru negri.

De altfel, Robert nu lăsa niciodată să se strecoare în conversație ceva care să aibă vreo legătură cu genul de iubire care era al său. Dacă aduceam în vreun fel vorba despre asta: „Habar n-am“, îmi răspundea el cu o asemenea indiferență încât lăsa să-i cadă monoclul, „n-am nici cea mai mică idee. Dacă vrei informații în privința asta, *dragul meu*, te sfătuiesc să te adresezi în altă parte. Eu sunt doar un soldat și-atât. Pe cât de puțin mă interesează asemenea lucruri, pe atât de mult mă pasionează războiul din Balcani. Odinioară te interesa și pe tine etimologia bătăliilor tipice, de exemplu marea încercare de învăluire printr-una din aripi, ca în bătălia de la Ulm⁸. Ei bine! oricât de speciale ar fi aceste războaie balcanice, Lullé-Burgas este tot Ulm, adică învăluirea printr-una din aripi. Iată subiectele despre care poți să-mi vorbești. Dar la genul de lucruri la care faci aluzie mă pricep cât mă pricep la sanscrită.“

Gilberte, dimpotrivă, când Robert era plecat, aborda cu interes în conversația cu mine aceste subiecte disprețuite de Robert. Desigur,

⁸ Faimoasă bătălie din octombrie 1805, prin care Napoleon îl înfrânge pe generalul austriac Mack.

nu cu privire la soțul ei, căci ea ignora sau se prefăcea că ignoră totul. Dar le discuta îndelung cu privire la alții, fie că vedea în asta un fel de scuză indirectă pentru Robert, fie că acesta, oscilând, ca și unchiul său, între o tăcere severă față de asemenea subiecte și o nevoie de a vorbi despre ele și de a bârfi, îi va fi spus multe. Dintre toți, cel mai puțin cruțat era domnul de Charlus; căci fără îndoială că Robert, fără să-i vorbească Gilbertei despre Charlie, nu putea să nu-i repete, sub o formă sau alta, ceea ce aflase de la violonist. Iar acesta nu pierdea niciun prilej ca să-și arate ura față de cel care-i făcuse cândva atât de mult bine. Asemenea conversații, care îi plăceau mult Gilbertei, mi-au îngăduit să o întreb dacă, într-un gen paralel, Albertine, al cărei nume îl auzisem pentru prima oară de la ea, nu avea cumva gusturi asemănătoare. Gilberte nu-mi putu spune nimic. De altfel, de multă vreme o asemenea informație nu mai prezenta niciun interes pentru mine. Dar puneam întrebarea mașinal, ca un bătrân care și-a pierdut memoria și care cere din când în când vești despre fiul lui mort.

Ciudat este – dar nu pot intra în amănunte – în ce măsură, cam în acea perioadă, toate persoanele pe care le iubea Albertine, toate acele persoane care ar fi putut-o convinge să facă ceea ce ele ar fi vrut, au cerut, au implorat, aș îndrăzni să spun au cerșit dacă nu prietenia mea, cel puțin o relație oarecare cu mine. Nu ar mai fi fost nevoie să-i dau bani doamnei Bontemps pentru ca să mi-o trimită înapoi pe Albertine. Această răsturnare de viață, care se producea când nu mai slujea la nimic, mă întrista adânc, nu din cauza Albertinei, pe care aș fi primit-o fără nicio plăcere dacă mi-ar fi fost adusă nu din Touraine, ci de pe lumea cealaltă, ci din cauza unei tinere femei pe care o iubeam și pe care nu izbuteam să o întâlnesc. Îmi spuneam că dacă ea ar muri, sau dacă eu nu aș mai iubi-o, toți cei care ar voi să mă apropie de ea nu ar mai exista pentru mine. Până atunci, încercam zadarnic să-i influențez, nefiind vindecat de experiența care ar fi trebuit să mă învețe – dacă vreodată poți învăța ceva dintr-o asemenea experiență – că a iubi este ca o vrajă rea din basme, împotriva căreia nu poți face nimic atâta vreme cât vraja nu s-a risipit.

„Chiar cartea pe care o am în mână vorbește despre asemenea lucruri“, îmi spuse ea. (I-am vorbit lui Robert despre acel misterios: „Ne-am fi înțeles bine.“ Mi-a spus că nu-și amintește de acele cuvinte și că oricum nu aveau niciun înțeles special.)